

Leksēmas *Mann/man* gramatizēšanās latviešu valodā

Grammaticalization of the Lexeme Mann/man in the Latvian Language

Iveta Pūtele

LU aģentūra „Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: ivetap@lza.lv

Līdz ar vācu valodas ienākšanu un nostiprināšanos Latvijā līdztekus citiem aizguvumiem latviešu valodā tiek pārņemti arī salikteņi, kuru otro daļu veido elements *-manis*, kas vācu valodā ir leksēma *Mann* ‘vīrs; cilvēks’. 19. gs. vidū, 20. gs. pirmajā pusē latviešu valodā ienāk arī no angļu valodas aizgūti salikteņi ar atbilstošu leksēmu *man[maen]* ‘vīrietis; vīrs’ otrajā komponentā.

No latviešu valodas viedokļa šie vārdi ar elementu *-manis/-menis* savu salikteņa raksturu ir zaudējuši. Latviešu valodā aizguvums tiek pārņemts kā vienots veselums reālības nosaukšanai un salikteņa otrā daļa netiek saistīta ar noteiktu leksisko nozīmi. Īstenojas viena no gramatizēšanās pazīmēm – desemantizēšanās. Vācu valodas leksēma *Mann* un angļu valodas leksēma *man* latviešu valodā zaudē savu leksisko nozīmi un gramatizējas, iegūstot piedēkļa (vai attiecīgi – izskaņas, fināles) funkcijas.

Zemākā gramatizācijas pakāpe ir vārdos, kur elements *-manis/-menis* ir aizguvuma sastāvdaļa. Spilgtāk gramatizēšanās izpaužas nevis aizguvumos, bet jaundarinājumos ar vārdisko fināli *-manis/-menis*, jo šajos gadījumos tai ir izteiktākas afiksa pazīmes, turklāt tā veic vārddarināšanas afiksa funkcijas.

Tipiska postfiksa funkcija un līdz ar to gramatizācijas pakāpe elementam *-man-* ir mūsdienu sarunvalodiskajos darinājumos, jo šajos gadījumos vārdiskā fināle *-manis/-menis* celmam tiek pievienota, nedomājot par tās leksisko nozīmi.

Atslēgvārdi: desemantizēšanās, gramatizēšanās, aizgūts saliktenis, jaundarinājums.

Termina „gramatizēšanās” būtība latviešu valodnieciskajā literatūrā viskoncentrētāk pausta „Valodas pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV 2007, 133): „Gramatizēšanās ir valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Afiksu morfēmas gramatizācijas procesā ir cēlušās no patstāvīgiem vārdiem vai palīgvārdiem. .. Gramatizācija parasti sākas ar desemantizēšanos, vārdam zaudējot savu leksisko nozīmi, turpinās kā dekategorizēšanās, vārdam sastingstot vienā gramatiskajā formā un zaudējot locīšanas paradigmu, un parasti beidzas ar fonētisku redukciju, vārdam fonētiski saīsinoties.”

Līdz ar vācu valodas ienākšanu un nostiprināšanos Latvijā līdztekus citiem aizguvumiem latviešu valodā tiek pārņemti arī salikteņi, kuru otro daļu veido elements *-manis*, kas vācu valodā ir leksēma *Mann* ‘vīrs; cilvēks’.

Ienākot latviešu valodā, šie salikteņi iegūst latviešu valodas gramatisko noformējumu – galotni. Izveidojas vārds ar beigu elementu *-manis*. Šādi gramatiski elementi, kuru pamatā ir aizgūtu salikteņu beigu komponents, latviešu valodniecībā dēvēti dažādi, piemēram, – vārdiskā izskaņa (MLLVG I 1959, 80), vārdiskā fināle (Kalme, Smiltneiece 2001, 77).

Rakstā lietots termins „vārdiskā fināle”, tādējādi norādot, ka šī elementa, kas latviešu valodā ieguvis vairāk postfiksa funkciju, pamatā ir patstāvīgs celms. Taču no latviešu valodas viedokļa šie vārdi ar elementu *-manis* savu salikteņa raksturu ir zaudējuši. Latviešu valodā aizgūvums tiek pārņemts kā vienots veselums reālijas nosaukšanai un salikteņa otrā daļa netiek saistīta ar noteiktu leksisko nozīmi. **Īstenojas viena no gramatizēšanās pazīmēm – desemantizēšanās.** Vācu valodas leksēma *Mann* latviešu valodā zaudē savu leksisko nozīmi un gramatizējas, iegūstot piedēkļa *-ēj-, -tāj-, -niek-* u. tml. (vai attiecīgi – izskaņas, fināles) funkcijas.

Tādējādi rakstā aplūkots jautājums par kādas valodas leksēmu gramatizēšanos, ienākot citā valodā kā aizgūvumam un zaudējot leksisko nozīmi.

Vācu valodā ar salikteņa otro komponentu *-mann* darināti daudzi cilvēku nodarbošanās nosaukumi. Arī latviešu valodā šie aizgūvumi visbiežāk ir nodarbošanās nosaukumi.

Vārdiem ar elementu *-manis/-menis* latviešu valodā var šķirt vairākas gramatizācijas pakāpes. Zemākā gramatizācijas pakāpe ir vārdos, kur elements ***-manis/-menis* ir aizgūvuma sastāvdaļa.**

Jau pirmajās latviešu valodas vārdnīcās sastopami ģermānismi

*dreimanis*¹ ‘virpotājs’ (< vlv. *dreien* ‘virpot’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’) (Mancelius 1638₁, 49),

timmermanis ‘namdaris’ (< vlv. *Timmermann* < vlv. *timmeren* ‘būvēt no koka’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’) (Mancelius 1638₂, 405).

Vēlāku laiku vārdnīcās šādu aizgūvumu skaits papildinās, piemēram:

ģērmanis ‘ādmīnis’ (< vlv. *germann* < vlv. *geren* ‘ģērēt’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

andelmanis ‘tirgotājs’ (< v. *Handelsmann* < v. *Handel* ‘tirdzniecība’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

būmanis ‘namdaris’ (< vlv. *būwman* < vlv. *būwen* ‘būvēt’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

kopmanis ‘tirgotājs’ (< vlv. *kopman*),

leimanis ‘brīvzemnieks, brīvlaistais zemnieks’ (< v. *leh(en)mann* < v. *Lehen* ‘lēnis’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’),

lansmanis ‘tautietis; novadnieks’ (< v. *Landsmann*),

lasmanis ‘locis’ (< v. *Lootsman*),

ormanis ‘cilvēks, kas ar pajūgu pārvadā pasažierus un mantas’ (< vlv. *vorman*),

spēlmanis ‘muzikants’ (vlv. *spelman*).

¹ Etimoloģijas skaidrojumiem rakstā izmantotas vārdnīcas: Mīlenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga, 1923–1932; Endzelīns, J., Hauzenberga, E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946; Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Avots, 1992; *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999.

Vēlākā periodā ar vācu valodas leksēmu *Mann* aizgūts, piemēram, vārds *bocmanis* (< v. *Bootsmann* < v. *Boot* ‘laiva’ + *Mann* ‘vīrs; cilvēks’).

Tas fiksēts 1922. gada „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” (ZTV 1922, 145), bet Jēkaba Dravnieka vācu-latviešu vārdnīcā (1933) (Dravnieks 1933, 123) *Bootsmann* vēl tulkots kā *laivnieks*.

Lai gan lielākā daļa savulaik no vācu valodas aizgūto vārdu ar vārdisko fināli *-manis* 19. gs. beigās izskausti, mūsdienu latviešu valodā kā termini saglabājušies profesiju nosaukumi *stūrmanis* (< lv. *stureman*), *bocmanis* (< v. *Bootsmann*), kā historisms – *ormanis* (< vlv. *vorman*), kā sarunvalodas vārdi – *andelmanis* (< v. *Handelsmann*), *spēlmanis* (< vlv. *spelman*).

19. gs. vidū, 20. gs. pirmajā pusē, kā arī vēlāk latviešu valodā ienāk no angļu valodas aizgūti salikteni ar atbilstošo leksēmu *man[maen]* ‘vīrietis; vīrs’ otrajā komponentā. Latviešu valodā atbilstoši skanējumam angļu valodā šo vārdu beigu daļā ir vārdiskā fināle *-menis*:

bārmenis (< ang. *barman*),
biznesmenis (< ang. *businessman*),
blūzmenis (< ang. *bluesman*),
džentlmenis (< ang. *gentleman*),
džezmenis (< ang. *jazzman*),
jahtsmenis (< ang. *yahtsman*),
kongresmenis (< ang. *congressman*),
polismenis (< ang. *policeman*),
rekordsmenis (< ang. *recordsman*),
sportsmenis (< ang. *sportsman*),
supermenis (< ang. *superman*).

Latviešu literārajā valodā nostiprinājušies tikai daži no tiem.

Liecība uzskatam, ka aizgūtā saliktena otrais komponents zaudē savu leksisko nozīmi un veic fināles funkcijas, ir, piemēram, vārda *bārmenis* lietojums sieviešu dzimtē – *bārmene*. Tātad netiek izjūsts, ka vārda beigu daļas leksiskā nozīme ir ‘vīrietis’.

Spilgtāk gramatizēšanās izpaužas nevis aizguvumos, bet **jaundarinājumos** ar vārdisko fināli *-manis*, jo šajos gadījumos tai ir izteiktākas afiksa pazīmes, turklāt tā veic vārddarināšanas afiksa funkcijas. Šādu darinājumu gan ir salīdzinoši maz (daudz vairāk ir aizguvumu).

Paralēli aizguvumiem *brāķeris*, *zāģeris*, *sniķeris* fiksēti arī varianti ar vārdisko fināli *-manis*. Tie varētu būt latviešu valodas darinājumi, kur fināle *-manis* jeb postfiks *-man-* lietoti afiksa funkcijā:

brāķmanis ‘brāķētājs’ (*brāķēt* + *-manis* ‘-tājs’),
zāģermanis ‘zāģētājs’ (*zāģeris* + *-manis* ‘-tājs’),
sniķermanis ‘galdnieks’ (*sniķeris* + *-manis* ‘-tājs’).

Dažkārt, piemēram, Kārļa Ulmaņa vārdnīcā (Ulmann 1872, 223), paralēli izplatītākajam ar latviešu valodas piedēkli *-niek-* no ģermāniskā celma *reiz-* atvasinātajam vārdam *reiznieks* lietots atvasinājums ar vārdisko fināli *-manis*:

reizmanis (< v. *reisen* + *-manis* ‘-nieks, -tājs’) ‘1) ceļotājs, 2) cilvēks, kas pārvadā ar ratiem’.

(Šķiet, šis latviešu valodā varētu būt darinājums ar fināli *-manis*, nevis aizguvums no vācu valodas, jo atbilstošs vācu valodas vārds *Reisemann* aplūkotajās vācu-latviešu dažādu laiku vārdnīcās nav fiksēts.)

Iespējams, vārds *spēlmanis* ar nozīmi ‘azartspēļu spēlētājs’ arī darināts latviešu valodā no ģermānisma *spēle* + *-manis*. Sākotnēji vārds *spēlmanis* latviešu valodā aizgūts no viduslejasvācu valodas ar nozīmi ‘muzikants’. Vēlākos laikos, arī mūsdienās, vārds *spēlmanis* vairāk lietots ar negatīvu nokrāsu azartspēļu spēlētāja nozīmē. Šī vārda *spēlmanis* nozīme varētu nebūt aizgūta no vācu valodas, jo tajā atbilstošais vārds ir *Spieler*.

Interesants ir darinājums *bizmanis* (*bize* + *-manis*), kas 19. gs. lietots Baltijas vāciešu satīriskam raksturojumam. Šajā gadījumā nav saprotams, vai *-manis* ir vārdiska fināle vai tomēr leksēma ar nozīmi ‘vīrs’ un visa vārda nozīme – ‘bižains vīrs’.

Ir arī **darinājumi** ar *-manis* no latviskas cilmes vārdiem. Daži šādi darinājumi sastopami 17.–19. gs. vārdnīcu materiālā. Varētu domāt, ka šajos gadījumos gramatizēšanās pakāpei vajadzētu būt augstākai.

Šo prognozi var attiecināt, piemēram, uz interesanto Jakoba Langes vārdnīcā fiksēto vārdu *adatmanis* (Lange 1773, 4):

adatmanis ‘adatu kārbiņa’ (*adata* + *-manis* ‘-nīca’).

Šķiet, šeit elementam *-manis* ir nepārprotama afiksa funkcija, kur tas izmantots piedēkļa *-nīc-* vietā.

Nepārprotama afiksa funkcija elementam *-manis* varētu būt arī Gotharda Fridriha Stendera vārdnīcā fiksētajā vārdā *burmanis* (Stender 1789, 32):

burmanis ‘burvju mākslinieks’ (*burt* + *-manis* ‘-ējs’) (vācu valodā tam atbilstošais vārds ir *Taschenspieler*).

Taču ir arī gadījumi, kad afiksa funkcija elementam *-manis* nav tik skaidra. Dažos darinājumos varētu būt izmantota arī šī elementa leksiskā nozīme ‘vīrs’. Šajos gadījumos vispiemērotākais šķiet termins *vārdiskā fināle*, norādot, ka vārda beigu daļa ir elements, kas ir ceļā starp leksēmu un afiksu – tādējādi gramatizācija vēl nav pilnīga, piemēram:

augstmanis ‘dižciltīgais’; ‘augsts vīrs’ (*augsts* + *-manis*) (‘ein grosser vornehmer Herr’ (Stender 1789, 10)),

lielmanis ‘lepnis vīrs; cilvēks, kam ir augsts stāvoklis’; ‘liels vīrs’ (*liels* + *-manis*) (‘ein Vornehmer, ein Hochmüthiger’ (Ulmann 1872, 137)),

dižmanis ‘dižciltīgais’; ‘dižs vīrs’ (*dižs* + *-manis*) (‘der Aristokrat, der Vornehme’ (ME I 1923-25, 475).

Visizteiktākā postfiksa funkcija un līdz ar to gramatizācijas pakāpe elementam *-man-* ir darinājumos, kam mūsdienās ir sarunvalodisks lietojums, jo šajos gadījumos vārdiskā fināle *-manis* celmam tiek pievienota, nedomājot par tās leksisko nozīmi – kā esošam vārddarināšanas tipam raksturīgs postfiks:

pīpmanis ‘pīpētājs’ (*pīpēt* + *-manis*),

strīdmanis ‘strīdnieks’ (*strīdēties* + *-manis*),

sūdzmanis ‘sūdzētājs’ (*sūdzēties* + *-manis*).

No iepriekš aplūkotā var secināt, ka aizgūtu salikteņu beigu komponenta leksēmas latviešu valodā mēdz gramatizēties – zaudēt savu leksisko nozīmi un kļūt par postfiksiem, ar kuriem tiek darināti jauni vārdi, neņemot vērā šo elementu leksisko nozīmi avotvalodā. Šis process raksturīgs tieši aizguvumiem, jo avotvalodas leksēmu leksiskā nozīme aizguvējvalodā nav saprotama. Šajā rakstā aplūkota leksēmu *Mann/man* gramatizēšanās, bet līdzīgi procesi varēti būt vērojami arī ar citu aizgūtu salikteņu beigu komponentiem.

Avoti

- Dravnieks, Jēkabs. 1933. *Vāciski-latviska vārdnīca*. Ceturtais pārstrādātais iespiedums. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab.
- Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.
- Krievu-latviešu-vācu vārdnīce*. 1872. Москва: Tautas Apgaismošanas Ministerija.
- Lange, Jacob. 1773. *Lettisch-deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici*. Oberpahlen.
- Mancelius, Georgius. 1638. *Lettus das ist Wortbuch samt angehängtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache*. Riga. [Arī grām.: Günther, A. 1929. *Altlettische Sprachdenkmäler*. Heidelberg.]
- Mancelius, Georgius. 1638. *Phraseologia Lettica*. In: Günther, A. *Altlettische Sprachdenkmäler*. Heidelberg, 1929, 223-414.
- Mīlenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns, 1.–4. sēj. Rīga, 1923–1932.
- Soida, Emīlija, Kļaviņa, Sarma. 2000. *Latviešu valodas inversā vārdnīca*. Rīga: RaKa.
- Stender, Gotthard, Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon*. Mitau.
- Ulmann, Carl, Cristian. 1872. *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch*. Riga, 1872.
- Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca*. 1922. Rīga: A. Gulbja izdevniecība.

Saīsinājumi un apzīmējumi

- Dravnieks 1933 – Dravnieks, Jēkabs. 1933. *Vāciski-latviska vārdnīca*. Ceturtais pārstrādātais iespiedums.
- EH I, II – Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj.
- Lange 1773 – Lange, Jacob. 1773. *Lettisch-deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici*.
- LEV – Latviešu etimoloģijas vārdnīca.
- LVIV – Latviešu valodas inversā vārdnīca.
- Mancelis 1638₁ – Mancelius, Georgius. 1638. *Lettus das ist Wortbuch samt angehängtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache*.
- Mancelis 1638₂ – Mancelius, Georgius. 1638. *Phraseologia Lettica*.
- ME – Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns, 1.–4. sēj.
- MLLVG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.

- Stenders 1789 – Stender, Gotthard, Friedrich. 1789. Lettisches Lexikon. SV – Svešvārdu vārdnīca.
- Ulmanis 1872 – Ulmann, Carl, Cristian. 1872. Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch.
- Valdemārs 1872 – Krievu-latviešu-vācu vārdnīce. 1872.
- VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca.
- ZTV – Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca.

Literatūra

- Baldunčiks, Juris. 1989. Aizguvumi ar fināli *-manis*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 25. laid. Rīga: Avots, 1989, 131-134.
- Kalme, Vilma, Smiltnece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.
- Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 125-131.
- Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. 1992. Rīga: Avots.
- Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1. sēj. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
- Svešvārdu vārdnīca*. 1999. Rīga: Jumava.
- Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

With the advent of the German language and its establishment in Latvia along with other borrowings, compounds containing the element *-manis*, which in German is the lexeme *Mann* ‘man’ came into the Latvian language. In the mid-19th century and the first half of the 20th compounds borrowed from English with the lexeme *man* as the second component also entered the Latvian language.

From the point of view of Latvian these words containing the element *-manis/ -menis* have lost the characteristics of a compound. In Latvian this borrowing becomes a coherent entity used for designation of some objects and the second element is no more related to any certain lexical meaning. Thus one of the characteristics of grammaticalization is brought about, namely – desemantisation. The German lexeme *Mann* and the English lexeme *man* in Latvian lose their lexical meaning and become grammaticalized, taking on the functions of a suffix (or correspondingly – final, suffix plus ending).

A lower level of grammaticalization is observed in words where the element *-manis/ -menis* is part of the borrowing.

A more pronounced grammaticalization is observed not in the borrowings but in new formations with the finale *-manis/ -menis*, as in this cases it has more pronounced characteristics of an affix, furthermore – it actually performs the functions of an affix in the word-building process.

The element *-man-* displays the most pronounced postfix function and with that – grammaticalization level in the modern colloquial formations, as in these cases the finale *-manis/ -menis* is attached to the stem without noticing its lexical meaning.